

Από τον Αισχύλο στον Σοφοκλή* - Η Αντιγόνη στην αρχαία ελληνική γραμματεία -

του ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Αν και ο Θηβαϊκός μυθικός κύκλος αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό κεφάλαιο της επικής ποιητικής παράδοσης στην οποία ο μύθος του Οιδίποδα, ο γάμος του με την Ιοκάστη και η πολιορκία των Θηβών αποτελούσαν μείζονες αφηγήσεις, η μορφή της Αντιγόνης, που τόση δημοτικότητα απέκτησε μετά την τραγωδία του Σοφοκλή, δεν φαίνεται να ήταν τόσο κεντρική μέσα στο αδρό περίγραμμα με το οποίο μπορούμε σήμερα να αποδώσουμε το θεματικό περιεχόμενο του αρχαϊκού έπους. Τα τρία ποιήματα του επικού κύκλου που πραγματεύονταν θηβαϊκές μυθικές αφηγήσεις, η θηβαΐς, η Οιδιπόδεια και οι Επίγονοι, δεν πρέπει να έδιναν στην Αντιγόνη και στην Ισμήνη περιθώριο για ιδιαίτερη δράση (εξάλλου αν, όπως είναι πιθανό, στη θηβαΐδα η σορός του Πολυνείκη καιγόταν, κάτι που και ο Πίνδαρος στον 6ο Ολυμπιονικό τείνει να υπονοεί, η απόφαση της Αντιγόνης να του προσφέρει νεκρικές τιμές δύσκολα μπορούσε να εξοικονομηθεί, ενώ στην Οιδιπόδεια ο Αίμων, ο υιός του Κρέοντα, συμπεριλαμβανόταν στα θύματα της Σφίγγας και συνεπώς η μνηστεία του με την Αντιγόνη δεν υπήρχε στην αφήγηση). Η απουσία κάποιας ιδιαίτερης παρουσίας της Αντιγόνης στο έπος υποδηλώνεται έμμεσα και από τη σχετική ελευθερία με την οποία χειρίζονταν την ιστορία της άλλοι ποιητές, χρονολογικά πιο κοντά στο Σοφοκλή. Σε αυτούς περιλαμβάνεται ο Ίων ο Χίος, σύγχρονος και γνωστός του Σοφοκλή, που περιέγραψε σε έναν διθύραμβο του τον θάνατο της Αντιγόνης και της Ισμήνης, διευκρινίζοντας ειδικότερα ότι ο Λαοδάμας, ο υιός του Ετεοκλή, πυρπόλησε τον ναό της Ήρας, στον οποίον βρίσκονταν κλεισμένες οι δύο αδελφές. Ως αιτία της εχθρότητας του Λαοδάμαντα θα μπορούσε να θεωρηθεί η (δεδομένη από την αφήγηση) συμπάθεια της Αντιγόνης και της Ισμήνης προς τον Πολυνείκη, αλλά αυτό δεν έχει προς το παρόν αποδειχθεί. Εξάλλου, κατά τον Μίμνερμο (7ος αι. π.Χ.), η Ισμήνη σκοτώθηκε από τον Τυδέα, κατ' εντολήν της Αθηνάς, την ώρα που κοιμόταν με τον Θεοκλύμενο, με τον οποίον ήταν ερωτευμένη. Αυτήν την εκδοχή του θανάτου της Ισμήνης την σώζει επίσης και ο Φερεκύδης (6ος αι. π.Χ.), που θεωρούσε την Αντιγόνη, την Ισμήνη, τον Ετεοκλή και τον Πολυνείκη παιδιά του Οιδίποδα από την Ευρυγάνεια και όχι από την Ιοκάστη. Ο Ευριπίδης παρουσίασε την ιστορία της Αντιγόνης σε μια ομώνυμη δική του τραγωδία, η οποία δεν διασώθηκε και η οποία τοποθετείται χρονολογικά προς το τέλος της δραματικής παραγωγής του Ευριπίδη (επομένως αρκετά χρόνια μετά την Αντιγόνη του Σοφοκλή). Στην τραγωδία αυτή, η Αντιγόνη, καταδικασμένη να πεθάνει από το χέρι του ίδιου του Αίμονα κατ' εντολήν του Κρέοντα, σωζόταν χάρη στον Αίμονα με τον οποίον αποκτούσε και ένα γιο. Ο υιός αυτός συμμετείχε αργότερα σε γυμνικούς αγώνες και η ταυτότητα του αναγνωριζόταν από τον Κρέοντα χάρη σε ένα στικτό οικογενειακό χαρακτηριστικό που είχαν στο σώμα τους οι απόγονοι του θηβαϊκού γένους των Σπαρτών. Η αναγνώριση αυτή έθετε σε κίνδυνο τη ζωή του Αίμονα και της Αντιγόνης. Το έργο τελείωνε με τη σωτηρία τους και με γενική συμφιλίωση που οφειλόταν σε θεϊκή παρεμβολή (του Ηρακλή ή του Διονύσου). Με μια τέτοια υπόθεση, το όνομα της Αντιγόνης (αντί - γένος) φαίνεται πραγματικά να εξαντλούσε το σημασιολογικό του εύρος. Είναι δύσκολο να κρίνει κανείς πόσο συνέβαλε στην εξέλιξη του μύθου η υπόθεση μιας τρίτης Αντιγόνης, την οποία ξέρουμε ότι παρουσίασε γύρω στο 341 π.Χ., έναν αιώνα μετά την Αντιγόνη του Σοφοκλή, ο τραγικός ποιητής Αστυδάμας, αφού δεν διαθέτουμε πληροφορίες για το περιεχόμενο της. Στις μεταγενέστερες πηγές, ο Απολλόδωρος (1ος αι. μ.Χ.) αναφέρει την ιστορία της Αντιγόνης μνημονεύοντας την πρόθεση της να θάψει τον Πολυνείκη και την απόφαση του Κρέοντα να ταφεί ζωντανή η ίδια αντί για τον αδελφό της, κάτι που παραλλάσσει αλλά και δεν αντιστρατεύεται τη σοφοκλεία εκδοχή. Ο Υγίνος (2ος αι. μ.Χ.), στον οποίον οφείλουμε και τη γνώση μας για το περιεχόμενο της ευριπίδειας Αντιγόνης, μνημονεύει επίσης τη συμμετοχή της Αργείας, γυναίκας του

Πολυνείκη, στην απόπειρα της Αντιγόνης να προσφέρει νεκρικές τιμές στον αδελφό της, κάτι που απηχεί και τις αφηγήσεις της θηβαΐδας του 1ου αι. μ.Χ., λατινικού έπους του Στάτιου, ενός ποιήματος στο οποίο η σωτηρία της Αντιγόνης (και της Αργείας) εξασφαλίζεται χάρη στην παρέμβαση του Θησέα. Θηβαϊκές, καθαρά τοπικές αφηγήσεις μνημονεύει ο Πausanias (2ος αι. μ.Χ.) στο 9ο βιβλίο της Ελλάδος περιηγήσεως, όταν μιλάει για μια περιοχή της Θήβας που ονομαζόταν «Αντιγόνης σύρμα» επειδή, κατά την παράδοση, εκεί έσυρε το σώμα του Πολυνείκη η Αντιγόνη προσπαθώντας να το μεταφέρει στη νεκρική πυρά. Κατά πόσο η πληροφορία αυτή μπορεί να συνδεθεί με την αρχαϊκή επική παράδοση ή με απλές τοπικές βιοτικές διηγήσεις που τελούν και υπό την επίδραση του Σοφοκλή (αν και η νεκρική πυρά αποκλίνει από τη σοφόκλεια εκδοχή), παραμένει πεδίο αντιμαχόμενων ερμηνειών ins φιλολογικής επιστήμης και ίσως ο nauoanias αποτυπώνει απλώς συγκερασμένες μυθικές αφηγήσεις διαφορετικής προέλευσης, που συμπυκνώνονται στην αιτιολόγηση ενός τοπωνυμίου.

Αισχύλος

Έτσι, για τη μορφή που παίρνει η ιστορία της Αντιγόνης στο ομώνυμο δράμα του Σοφοκλή, περισσότερα στοιχεία μας προσφέρουν οι τραγωδίες του Αισχύλου. Από τα χαμένα δράματα του Αισχύλου η τετραλογία που περιλάμβανε τα έργα Νεμέα, Αργείοι, Ελευσίνιοι και Επίγονοι (περ. 475 π.Χ.) πρέπει να αναφερόταν στον θάνατο του Πολυνείκη αλλά είναι πιθανό ότι και εκεί (και συγκεκριμένα στην τραγωδία Ελευσίνιοι) η απαγόρευση των νεκρικών τιμών στον Πολυνείκη δεν υπήρχε ως θέμα. Η απαγόρευση της ταφής μνημονεύεται στο τέλος του σωζόμενου δράματος Επτά επί Θήβας (467 π.Χ.), όπου η Αντιγόνη και η Ισμήνη εμφανίζονται στον τελικό θρήνο για τους νεκρούς. Εκεί, η Αντιγόνη δηλώνει ότι προτίθεται να θάψει τον Πολυνείκη παρά την απαγόρευση που έχει διακηρυχθεί και ο Χορός στην έξοδο του έργου σχηματίζει δυο ημιχόρια, ένα που ακολουθεί την Αντιγόνη και τη σορό του Πολυνείκη και ένα που ακολουθεί τη σορό του Ετεοκλή. Η γνησιότητα του τελευταίου αυτού μέρους των Επτά επί Θήβας αμφισβητήθηκε συχνά και πολλοί μελετητές υπέθεσαν ότι πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη, υπό την επίδραση μάλιστα της σοφόκλειας μορφής του μύθου, εκτιμώντας ότι στην αρχική μορφή του το έργο έκλεινε με τον θρήνο του Χορού, μετά τη ρήση του αγγελιαφόρου που αναγγέλλει τον θάνατο των δύο αδελφών στη μεταξύ ΤΟΥΣ μονομαχία. Ο Σοφοκλής, το 442 π.Χ., διαμόρφωσε την υπόθεση της Αντιγόνης έχοντας οπωσδήποτε υπόψη του τους Επτά επί Θήβας, όποια και αν ήταν αρχικά η κατάληξη αυτού του δράματος (τα δύο έργα απέχουν μεταξύ τους 2 χρόνια). Είχε ακόμη υπόψη του την επική παράδοση που εμείς αγνοούμε και, ίσως, ήταν σε θέση να αξιοποιήσει κάποιες ιδιαίτερες θηβαϊκές παραδοσιακές αφηγήσεις. Αναμφισβήτητα, πάντως, επέφερε κάποιες καινοτομίες στα μυθικά δεδομένα. Μία από αυτές εναρμονίζεται με κάποια γενικότερη συνήθεια του, αναγνωρίσιμη και σε άλλα έργα του, την τάση να αναδεικνύει και να φωτίζει ένα δευτερεύον πρόσωπο rias μυθικής αφήγησης και iacos σε αυτό να οφείλεται η ίδια η επιλογή της κεντρικής ηρωΐδας του έργου, η οποία, άλλωστε, αποχωρεί από την πλοκή λίγο μετά το μέσον του έργου, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στον Κρέοντα να συναισθανθεί το σφάλμα του και την ολοκληρωτική καταστροφή του.

Η τιμωρία του Κρέοντα

Στον πρόλογο του έργου η Αντιγόνη δηλώνει στην Ισμήνη την πρόθεση της να θάψει, όπως επιβάλλεται και αρμόζει, τον νεκρό Πολυνείκη παρά την απαγόρευση του Κρέοντα και ψέγει την αδελφή της μόλις αντιλαμβάνεται ότι δεν προτίθεται να την ακολουθήσει στην απόφαση της. Όταν η Αντιγόνη συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω και οδηγείται στον Κρέοντα, η Ισμήνη προσφέρεται να μοιραστεί την τύχη της αδελφής της, αλλά η Αντιγόνη τότε διαχωρίζει τη θέση της. Η τιμωρία που

επιβάλλει ο Κρέων στην Αντιγόνη (να φυλακιστεί ζωντανή σε υπόγειο όρυγμα) εγείρει την αντίθεση τόσο του μάντη Τειρεσία, που φιλονικεί με τον Κρέοντα, όσο και του Αίμονα, γιου του Κρέοντα και μνηστήρα της Αντιγόνης, που έρχεται σε ανοικτή ρήξη με τον πατέρα του. Η μνηστεία του Αίμονα και της Αντιγόνης φαίνεται να προσγράφεται και αυτή στις καινοτομίες του Σοφοκλή. Όταν ο Κρέων αντιλαμβάνεται το σφάλμα του, είναι πια αργά: η Αντιγόνη έχει κρεμαστεί στην υπόγεια φυλακή της και ο Αίμων, που την έχει βρει νεκρή, αυτοκτονεί με το σπαθί του, μπροστά στα μάτια του πατέρα του. Η μητέρα του, η Ευρυδίκη (ένα ακόμη πρόσωπο που εισάγει καινοτομώντας ο Σοφοκλής), ακούει σιωπηλή τον αγγελιαφόρο που αναγγέλλει την αυτοκτονία του γιου της. Θα ακολουθήσει τον γιο της στην ίδια ακριβώς απόφαση, αφήνοντας τον Κρέοντα στην πιο απόλυτη και τραγική ερημιά.

Αν η πορεία και η συντριβή του Κρέοντα είναι τα στοιχεία που εγείρουν, στο έργο αυτό, τον προβληματισμό του θεατή, η Αντιγόνη από την πλευρά της, με τη βεβαιότητα της περί του πρακτέου, καλείται να εντείνει τη συναισθηματική ανταπόκριση του ίδιου θεατή. Πεθαίνοντας, η κεντρική ηρωίδα έχει θέσει σε μια ακμάζουσα αθηναϊκή δημοκρατία, ένα καίριο ζήτημα ελευθερίας που προσδιορίζει εν μέρει και το κοινωνικό υπόβαθρο αυτής της τραγωδίας: ως ποιο σημείο το άτομο μπορεί να διαφοροποιείται από το κοινωνικό και πολιτικό σύνολο που το περιβάλλει και να υιοθετεί επιλογές αντίθετες με τις επιλογές που το σύνολο, αυτόβουλα ή καθ' υποχρέωσιν, έχει αποδεχθεί και ακολουθεί.

Παρά την εντύπωση που συχνά επικρατεί, ότι οι μυθικές αφηγήσεις για την Αντιγόνη και τη διαμόρφωση του πνευματικού προτύπου το οποίο η στάση της προτείνει, έχουν εξερευνηθεί και μελετηθεί, η αλήθεια είναι ότι η επική της προϊστορία μάς είναι άγνωστη και οι επιστήμες της φιλολογίας επιζητούν ακόμη να εντοπίσουν, στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης, τις στιγμές εκείνες στις οποίες το πρότυπο αυτό, όπως εξάλλου πολλά άλλα, συγκροτείται και στοιχειοθετεί γνώση, στάση και πρόταση ζωής. Η γνώση ευτυχώς δεν βρίσκεται μόνον στα δένδρα του παραδείσου, βρίσκεται και στις πηγές της ιστορικής γνώσης και οι διψασμένοι, χωρίς κίνδυνο να εξοριστούν, μπορούν άφοβα να πίνουν.

Βιβλιογραφία:

- Kamebeek, J. C., «The plays of Sophocles», Part III, The Antigone-, Leiden 1978.
- Griffith, M., «Sophocles Antigone», Cambridge 1999.
- Sourvinou-Inwood, C., «Sophocles' Antigone as a 'Bad Woman'» στο Dieteren, F., Clock, E., (επιμ.), «Writing Women Into History», Amsterdam 1990.
- Steiner, G., «Anligones», Oxford 1984.
- Zimmermann, C., «Der Antigone-Mythos in der antike Literatur und Kunst», Tubingen 1993.